

תכלת בירושלים: התכלת בציצית בין ר' עקיבא יוסף שלזינגר לר' ישעיה אשר זליג מרגליות

הרצאה בכנס 'אולטרה-אורתודוקסיה בין מודרנה לפוסטמודרנה', מכון ון ליר בירושלים, 31.12.12

עידו הררי

בשנת תר"ן כתב ר' הלל משה גלפשטיין בחיבורו "פתיל תכלת", שבהגייה אשכנזית מבוטא "פסיל תכלס", את הדברים הבאים: "והנה מלבד כי הרב הנ"ל" – כלומר, האדמו"ר מרדזין ר' גרשון העניך ליינר מחדש התכלת בציצית – "חוטא ומחטיא את הרבים במדינתו בתכלת הפסול להחברה שלו [...] גם קם לעשות פסל תכלת בעיה"ק ירושלים אשר מפורסם כי נמצא בפה חכמי תורה בנגלה ונסתר. [...] וכמה חילול ש"ש יש בדבר אם ישמעו בני ישראל כי בירושלים לבשו התכלת הנ"ל".¹

גלפשטיין, חסיד קוצק איש ירושלים, חלק על האדמו"ר מרדזין גם כסניף למחלוקת קוצק-איזביצא העומדת מאז פרישת סבו של ר' גרשון העניך, ר' מרדכי יוסף ליינר בעל מי השלוח, מחצרו של רבו ר' מנחם מנדל מקוצק. אולם לדבריו יש גם השתמעות אקטואלית יותר, והיא הגילוי כי גם בירושלים נמצא מי שאימץ את חידושו של הרדזינר והחשש ממשמעויותיו והשתמעויותיו של חידוש זה. ולא זו בלבד, אלא שאחד מהבודדים שקיבלו על עצמם את התכלת הרדזינית היה ידידו של גלפשטיין, ר' עקיבא יוסף שלזינגר איש הונגריה שהתיישב בירושלים ב-1870. בתחילה לא היה בטוח גלפשטיין כי אותו אדם, שעל אימוצו את התכלת שמע רק מכלי שני, הוא אכן ר' עקיבא יוסף, ולכן מבלי לנקוב בשמו תיארו במילים הבאות: "והבנתי לכאורה מי הוא, קצת בן תורה ותקיף בדעתו ושוטה וגס הרוח".² אחר כך החל אותו אדם ללכת גם בפרהסיא בטלית קטן ובה תכלת, וזיהויו נעשה ודאי. אז גם היכה גלפשטיין על חטא: "ואולי ע"י רע"ק יוסף יומשכו עוד. ולהיות כי אני הגורם לחפור הבור על כי בעת שיצאו לאור איזה קונטרסים שלחתי לאיזה רבנים בפה וגם להנ"ל מפורסם בשם למדן בקשתי ממנו שיעיין אולי ימצא איזה שגיאה [...] ולא עלה בלבי שיפרוץ גדר כנ"ל".³

הביטוי שבו השתמש גלפשטיין כדי לתאר את הכרעתו של ר' עקיבא יוסף לאמץ את התכלת, "פריצת גדר", הוא קונוונציה רטורית נפוצה, אבל בהקשר של דיוננו – כלומר, אולטרה-אורתודוקסיה – הוא בעל משמעויות החורגות מהקונוונציה. שכן אחד המאפיינים העיקריים שבהם נעשה שימוש במחקר כדי להבדיל את האולטרה-אורתודוקסיה כתחום לעצמה הוא הדגש הרב הנמצא אצל דבריה בדבר ההכרח של הנאמנים לדבר ה' להיבדל מאלה שאינם כאלה, ולצורך כך לגדור עצמם מפני כל מגע עמם. מושגי הגדר, ההבחנה וההבדלות, שהם מושגים מהותיים למחשבה הפוליטית המודרנית כפי שלימדנו קרל שמיט, הם מהדומיננטיים גם בהגותם ובכתיבתם של שלוש הדמויות שבהן אבקש לדון להלן – ר' גרשון העניך מרדזין, ר' עקיבא יוסף שלזינגר, ולצידם ר' ישעיה אשר זליג מרגליות. עם זאת, דווקא שלוש דמויות אלה

¹ גלפשטיין, פתיל תכלת, יא ע"א.

² גלפשטיין, שם, שם.

³ גלפשטיין, שם, ט ע"א.

– למרות ואולי בגלל חשיבותם של הגבול וההבדלה עבורם – היו בעצמם במובנים רבים טיפוסים פורצי גדר, מערערי גבולות גם בעיני בני זמנם וגם עבור החוקר המבקש חלוקות נוחות ובהירות.

נפתח, בקצרה, בר' גרשון העניך (1839-1891). אדמו"ר חסידי זה, מרדזין שבמחוז לובלין בפולין, הוא זה שפחות מהשניים האחרים עונה להגדרות האולטרה-אורתודוקסיה המקובלות במחקר. חייו הקצרים-יחסית היו רוויי מחלוקות, שהעיקריות שבהן נסובו סביב הדפסת ספרו של סבו, מי השלוח; סביב סידור והוצאה של מעין "גמרא" מלוקטת מהמקורות על מסכתות מסדר טהרות במשנה בצירוף פירושים פרי עטו, וב"צורת הדף" של ש"ס וילנא; וסביב זיהוי הדיונון כחלזון (לשיטתו) ומפעל חידוש התכלת בציצית, מפעל שהיבטיו ההלכתיים והרעיוניים נפרשו בשלושה חיבורים שכתב. פעלתנותו הרבה בשדות אלה ובאחרים הולמת את האמירה המצוטטת מפיו כי "השגרה היא אם כל חטאת". עם זאת, חלק ניכר מפעילותו הוקדש במובהק לביצור וחיזוק חומות הדת המסורתית, שבאותה עת כבר היתה מזוהה כאורתודוקסיה, מול אימוי החידוש והחילון. כך למשל פסק לאסור את השימוש באתרוגי ארץ ישראל ולהתיר את אתרוגי קורפו בפולמוס בעניין זה בשנות ה-70 של המאה ה-19, בעמדה שהציבה אותו – מבחינה סוציולוגית אם לא הלכתית – בצדם של הפוסקים השמרנים יותר, וכן התנגד בתוקף לכל הקלה באיסורי השמיטה בארץ ישראל. בנוסף, בקרב חסידי רדזין הוא מוכר כרב ה"ארחות חיים", על שם חיבור מוסר שהוציא לאור בסוף ימיו ושמצג עמדה אורתודוקסית מובהקת בשאלות הזמן. גם דיוניו על הציצית והתכלת, בעיקר אלה הקבליים, מדגישים את חשיבותה של מצווה זו לצורך שמירת האדם הן בגבולות ההלכה והן בגבולותיו המטאפיזיים, וזאת גם כהמשך למסורת איזביצא-רדזין שר' גרשון העניך תרם יותר מכל אחד אחר לניסוחה הסופי ולהצגתה לעין הקורא – מסורת שבה רעיון הגבול דהיום מצוי תמיד במתח עם האופק המשיחי-אוטופי של ביטול הגבול הזה ועם הדחף להסיגו (ואכמ"ל). לכך מצטרפים היבטים אחרים של עיסוקו בשאלת הגבול, כמו בקשתו המפורשת מיורשיו להדפיס ולפרסם את תשובתו בשאלת תיקון עירובין בערים, וכן מפת ארץ ישראל ששרטט עם תחומי נחלות השבטים, שכותרתה "זאת תהיה לכם הארץ לגבולותיה סביב" ושנספחה להוצאה הראשונה של ה"גמרא" שסידר על מסכת כלים. כל זאת תוך נקיטת לשון תקיפה ומה שנראה לעיתים כששון אלי מלחמתה של תורה.

את חידוש התכלת ניתן לתאר, אם כן, כ"חידוש אורתודוקסי" – חידוש שנועד לשם החזרת עטרת מצווה ליושנה, ובנוסף לשם חיזוק הנאמנות לדרך התורה והמצוות בכלל. אל הפרדוקס-לכאורה שמבוטא בהגדרה זו נדרש ר' גרשון העניך עצמו, שענה למשיגים עליו: "אכן עיקר טענתם איך נעשה דבר חדש כזה, הרי מרגלא בפומי דהח"ס ז"ל בתשובותיו על מי שבא להנהיג בחדשות לומר עליו בצחות לשונו החדש אסור בכל מקום. צריך להבין דלכאורה אינו מובן כלל, שהרי המעיין בח"ס ז"ל יראה מפורש שלא כתב צחות לשונו אלא על הבא לחדש ולבטל שום מנהג מקדמוניו ז"ל כגון במנהגי בית הכנסת שהתחילו לחדש הכתות החדשות, או הבא לחדש איזה מנהג חדש שלא נזכר בשום מקום [...] אבל לחדש חידושים לדינא עפ"י יסודי חז"ל מתוך פלפולא דאורייתא הרי הגאון ח"ס ז"ל עצמו חידש לא מעט בתשובותיו ע"י משא ומתן של הלכה וזה הדרתנו ותפארתנו [...] וכ"ש נידוננו מצות התכלת הרי ישן נושן הוא [...]"

והש"ס מלא מזה על כל גדותיו משנים קדמוניות, ואיך שמים לאור חושך לקרוא למצות תכלת חדשות".⁴
במקום אחר מובאת בשמו הקביעה העקרונית והמפורשת: "וזה פירוש 'חדש' אסור מן התורה: 'חדש',
שהוא 'מן התורה' – 'אסור' לערער עליו".⁵

ר' גרשון העניך החל לפרסם את חיבוריו על התכלת בסוף שנות ה-80 של המאה ה-19, ואז גם הגיעו
לידי ר' עקיבא יוסף שלזינגר. כפי שראינו, שלזינגר היה ידוע כ"תקיף בדעתו" ו"גס הרוח" – דרכו
המיוחדת של גלבשטיין לתאר את גישתו אל מול איומי השעה בהונגריה ואחר כך בארץ ישראל. ר'
עקיבא יוסף (1837-1922), יליד פרסבורג, היה בנו של ר' יחיאל שלזינגר, תלמיד מובהק לחת"ס סופר,
וחתן ר' הלל ליכטנשטיין, מממשיכי דרכו הבולטים של החת"ס במאבק נגד מגמות החידוש. ספרו של
שלזינגר "לב העיברי", שיסודו בפירוש על צוואתו של החת"ס, הוא מהתעודות הבולטות והבוטות של
זמנו בכל הנוגע לניסוח אידיאולוגיה של הפרדה בין הנאמנים לדרך התורה, המצוות והמנהג לבין הסוטים
ממנה, אפילו כמלוא נימה. רעיונות אלה נוסחו במקרים רבים גם כאונטולוגיה מטאפיזית, דהיינו כהפרדה
פרימורדיאלית בין הטוב לרע וזאת על יסוד דברי תיקוני זוהר על אודות הערב רב שבקרב ישראל
והאקטואליזציה של דברים אלה בכתבי ר' צבי אלימלך מדינוב. כמפלט מפני הסכנות האורבות לדת
באירופה עלה שלזינגר לארץ ישראל, פה קיווה לייסד חברת מופת שבסיסה תורה ומצוות, גם אלה
התלויות בארץ, ולשונה לשון הקודש. הנימות המשיחיות שנשזרו ביוזמותיו הארץ ישראליות, ואולי אף
יותר מכך, רעיונותיו בדבר ביטול החלוקה והפנייה לעבודת אדמה, קוממו עליו רבים מבין אנשי הישוב
הישן. לא בכדי כונה על ידי מיכאל סילבר "הילד הרע" של האורתודוקסיה ההונגרית,⁶ שכן לוחמנותו,
קנאותו וחדשנותו, כל אלה חברו יחד כדי להפכו לגורם מתסיס ומאתגר בכל מקום שבו נמצא. ככזה,
דומה שלא נמצא מתאים ממנו לאמץ את החידוש האורתודוקסי של בעל התכלת ולהיאבק ללא פשרות
למען קבלתה בישראל.

במקומות רבים פוזר תיעוד לדרכו של ר' עקיבא יוסף באימוץ התכלת: אחרי שראה את דברי ר' גרשון
העניך כאמור, ביקש מר' אברהם חזן בךסלעבער, מחשובי חסידי ברסלב בירושלים, לנסוע לרדזין בדרכו
לאומאן על ראש השנה תרמ"ט. ר' אברהם השתכנע בצורך לאמץ את התכלת החדשה לא רק בעקבות
טיעוניו של הרדזיני אלא יותר מכך בעקבות מסורת בךסלביט פנימית הקושרת כנראה בין התגלותה
המחודשת של התכלת לבין הגאולה הקרבה. בעצה אחת עם ר' עקיבא יוסף, ובהשתתפותו הכספית, הגיע
לרדזין ומשם הביא לידידו הירושלמי פתיל תכלת להטיל בציציותיו.⁷ בנוסף פנה ר' עקיבא יוסף לרב
הילה וכסלר מהוכברג וביקש ממנו לברר "מן דורשי קדמוניות על מהות התכלת", וזה "טרח ודרש אל
חכמי עמים באקא" דעמיע בלייפציג להוציא את ידיעתם בזה, ושילחם אלי".⁸ במקביל בא בקשר מכתבים

⁴ ר' גרשון חנוך העניך מרדזין, **מאמר עין התכלת**, ורשה תרנ"ב, ט ע"ב.

⁵ מובא אצל שרגאי, בנתיבי חסידות איזביצא-ראדזין (ב), עמ' 166.

⁶ ראה סילבר, 'ראשית צמיחתה של האולטרה-אורתודוקסיה: המצאתה של מסורת', בתוך: שלמון, רביצקי ופרזיגר (עורכים), **אורתודוקסיה יהודית: היבטים חדשים**, עמ' 308.

⁷ ראה שרגאי, בנתיבי חסידות איזביצא-ראדזין כרך ב', עמ' 126[?].

⁸ ע"י שלזינגר, ברית עולם האחרון, הקדמה, עמ' 2 (לא ממוספר).

עם ר' גרשון העניך, חיזק את ידיו וסיפר לו בין השאר על הפולמוס שנתגלע סביב התכלת בעיר הקודש.⁹ אולם כל אלה, ולצידם המחלוקת שנתגלעה סביב ר' עקיבא יוסף עצמו בעניין זה ושאפשר לשער שניזונה גם מספיקי מחלוקות קודמות נגדו, לא הפכו אותו ללוחם מלחמת התכלת בעוז. למעשה, בתשובה הלכתית משנים מאוחרות יותר הוא מתאר את יחסו לתכלת כמסויג יותר מכפי שביקשו ר' גרשון העניך ור' משה גלבשטיין, כל אחד מטעמיו, להציג: "על כן אנן לא נהיגנא ללכת בתכלת כי אם בטלית קטן בצינעה, משום חשש לא תתגודדו שלא תגרום למחלוקת".¹⁰ בדברים אלה מודה ר' עקיבא יוסף באחת הטענות המרכזיות של גלבשטיין נגד לבישת תכלת – החשש של יצירת אגודות אגודות ומראית עין של פירוד בקרב שומרי המצוות – ואגב כך למעשה מכחיש היבט משמעותי מטענותיו של גלבשטיין נגדו. עם זאת, מכתב שכתב לו ר' גרשון העניך באב תר"ן ושתוכנו הובא בתוך דברי ר' עקיבא יוסף עצמו מעלה שחלק אחר של הטענות – דהיינו, הפצת התכלת בירושלים – היה מכוון לאמת: "ושלחתי לו שלושים אגודות תכלת [...] יזכה לקיים כל המצוות כמאמרם, התכלת יחלק בין אוהבי מצות"¹¹

מה עמד, אם כן, מאחורי החלטתו של ר' עקיבא יוסף לאמץ את התכלת? על סמך היבטים דומיננטיים בכתיבתו ובפועלו, ובהתבסס על הדברים שמדגיש בה ר' גרשון העניך, ניתן היה לשער שיש כאן לפחות אחת משתיים – ראיית התכלת כסימן נוסף המבשר את הגאולה הקריבה, או כסימן נוסף היכול לסייע להבדיל בין שומרי החומות לבין פורצי הגדר. עם זאת, לעניין האחרון לא נמצא בכתבי ר' עקיבא יוסף כל ביטוי מפורש, ואילו לעניין הראשון נמצא אזכור אחד, מתוך מאוד, שכורך בין ההיבט הגאולי שבחידוש התכלת לבין ביטולן של השנאות והמלחמות מישראל: "סגולתה [של התכלת] לבטל שנאת חינום, כפי שכתב ב'מגלה עמוקות' ש'תכלת' בגימטריא 'שנאת חנום', על כן זה לעומת זה אם התבטל ש"ח אז יהי גאולה".¹² ההקשה מהתכלת לביטול שנאת חינום, שבכמותה גם חתם ר' גרשון העניך את ספרו השני על התכלת, מעלה שבנוסף על האופן המתון שבו התייחס ר' עקיבא יוסף לשאלת לבישת התכלת בפועל, גם במישור הרעיוני לא רתם עניין זה לשורת מאבקיו על דמותה של היהדות האורתודוקסית. ייתכן שיש להבין דברים אחרונים אלה, שנדפסו בשנת תר"ס, לאור דברים אחרים שנדפסו באותו זמן ושבהם הסביר מדוע לא הוציא קונטרס מיוחד להיאבק על עמדתו בעניין התכלת: "אני איש מלחמה הייתי מנעורי על היהדות והצלחתי ישראל וקיימתי הפרו תורתך ביותר משו' עת לעשות לה'. אולי נענשתי עי"כ, כי הייתי מצמצם מלחם ביתי הי"ו על הדפסות כאלו אשר חשבתי לקיים בהם נפש א' מישראל, ומחלק התורה לא זכיתי להדפיס רק דרך אגב".¹³

נראה אם כן שבשנותיו המאוחרות התמתנה גישתו הלוחמנית של ר' עקיבא יוסף, וכן שגם בימים שפולמוס התכלת היה בעיצומו לא גייס את כל כוחו הפולמוסי והרטורי כדי להיאבק על דעתו; אולי משום שלא ראה בנושא זה עניין מהותי מספיק. בסוף ימיו קם בירושלים איש מלחמות אחר, שבלהט מאבקו

⁹ ראה בתוך רג"ה, עין התכלת, יט ע"ב-כ ע"א.

¹⁰ ע"י שלזינגר, שו"ת ר' עקיבא יוסף, יורה דעה ס' קסה.

¹¹ שו"ת ר' עקיבא יוסף, שם.

¹² מתוך מה שמביא בורשטיין, התכלת, עמ' 332 [ע"ס דברי ר' ע"י ב"ת תלפיות" ח, תר"ס?]

¹³ ע"י שלזינגר [מובא בתוך "התכלת" למנחם בורשטיין (ירושלים תשמ"ח), עמ' 344]

בפורצי הגדר האורתודוקסיים (קל וחומר באלה שאינם אורתודוקסים) הזכיר מאוד את ר' עקיבא יוסף – ר' ישעיה אשר זעליג מרגליות (1894-1969). מרגליות נולד בחבלים שבפולין למשפחת חסידי בעלז, ובגיל 12 עלה ארצה עם דודו וסבתו. עיקר פרסומו בשדה המחקר נקנה לו בזכות העיסוק בכתבי הפולמוס החריפים שפרסם, שבדומה לאלה של ר' עקיבא יוסף מבוססים ברובם על ליקוטים ממקורות קודמים ושעוד יותר ממנו מדגישים את ההכרח שבהבדלות המוחלטת מהציונות ואביזרייה – גם כן תוך שימוש בטקסונומיה הקבלית-מטאפיזית על אודות ההבדל בין ישראל האמיתי לבין הערב רב שהשתרר עליו. מרגליות לא מרבה להביא מדברי ר' עקיבא יוסף, ואני מצאתי רק שתי דוגמאות כאלה, אך אולי מעניין לציין שעל עותק הכרך הראשון של ספר "לב העיברי" הסרוק באתר hebrewbooks מוטבעת החותמת: "ישעיה אשר זעליג מרגליות, בעיה"ק ירושלים תובב"א". יש לומר שמרגליות נופל מר' עקיבא יוסף, ובוודאי מר' גרשון העניך, הן במקורות ועמקות רעיונותיו והן בהשפעתו על סביבתו. עם זאת מרגליות היה עסקן ומחבר חרוץ ופועלו לא הצטמצם להיבט הפולמוסי. בין השאר הוא עשה רבות לחיבור בין עולם הקבלה החסידי לזה הירושלמי וכן למען חיזוק ההשפעה של אנשי הישוב הישן באתר ציון הרשב"י במירון.

כחלק מעסקנותו העניפה עמד מרגליות בקשר מכתבים עם רבים בעולם התורה של זמנו. בין היתר התכתב גם עם ר' ירוחם ליינר מניו יורק, בן-אחיו של ר' גרשון העניך, והשניים אף שלחו זה לזה את ספריהם מדי צאתם לאור. בכ"ה באדר תשי"ג שלח ליינר מכתב למרגליות, ובו הודה לו על מכתב ששלח זה אליו ושב הסב את תשומת ליבו להכרזתם של צאצאי וממשיכי חסידות רדזין במדינת ישראל על הצלחה בניסיון לשחזר את צביעת פתילי תכלת כדרך שבה עשה זאת ר' גרשון העניך עצמו. מכתבו של מרגליות עצמו אינו בדינו, ואנו יכולים לעמוד על תכנו רק מתשובתו של ר' ירוחם ליינר. בדבריו מתנער ליינר באופן מוחלט מההכרזה של חסידי רדזין בארץ. הוא מכחיש נמרצות את הטענה כי מדובר בהמשך מסורת התכלת של רדזין, מספר למרגליות שפרסם אזהרה בעניין בעיתון מקומי ומציע לדבר על כך גם עם "איזו עתונים בא"י שירצו לפרסם את הדבר".¹⁴ בנוסף הוא מבקש ממרגליות "לפרסם הדבר בכל א"י וביחוד אצל חסידי אומאן שגם המה לבשו תכלת".

כאן יש לעצור ולהבהיר כי כל המעורבים בצביעת התכלת ברדזין עצמה נרצחו בשואה, וכי עם חידוש החסידות בארץ ישראל נעשו מאמצים רבים לשחזר את הצביעה לפי שיטתו של ר' גרשון העניך. על ניסיונות אלה ניצחו החסידים, שכן אדמו"ר חדש נתמנה רק באייר תשי"ג, ואחד הבולטים שבהם היה שלמה זלמן שרגאי – ראש עיריית ירושלים בשנים תשי"א-תשי"ב. בכתביו הרבים על אודות חסידות איזביצא-רדזין הדגיש שרגאי והבליט את הפן המשיחי שבחידוש התכלת – פן שקיים בתורת ר' גרשון העניך אך איננו דומיננטי – ועשה אותו למעין בשורה פרוטו-ציונית. הוא תיעד את הניסיונות לשחזור הצביעה, וגם ההכרזה על הניסיון המוצלח הראשון, בטבת תשי"ב, מתועדת בחיבוריו.¹⁵ נקל לשער את החיבה שרחש מרגליות לראש העיר הציוני של ירושלים; אולם הדבר שכנראה עורר עוד יותר את חמתו

¹⁴ ראו 'התכלת של זמננו', **אוצרות ירושלים** מב, עמ' תרנח.

¹⁵ ראו אצל יעקב ליינר, **תכלת בציצית בימינו**, תשי"ד (ללא ציון מקום הוצאה), עמ' סא.

היה מכתב שנתפרסם בכסלו תשי"ג מאת הרב הראשי לישראל, ר' יצחק אייזיק הלוי הרצוג, שמאשר ו"מכשיר" את הצביעה המחודשת. מעבר למעמדו כרב ראשי היה הרצוג סמכות חשובה בעניין התכלת, שכן על נושא זה כתב את עבודת הדוקטורט שלו – עבודה שבה שלל את פרויקט התכלת הרדזיני.¹⁶ וכפי שכותב ליינר למרגליות: "וע"ד אותו הד"ר! [...] לפני איזו שנים הדפיס [...] דברי זיוף ושקרים ודברי בורות נגד התכלת [...] אבל זה היה קודם המלחמה בשעה שהיה נמצא תכלת אמיתי ואז החציף פניו. אבל כעת בשעה שמזייפים התכלת אז גם הוא מסכים".

בדברים אלה מוצג הרב הציוני כמי שמלכתחילה דחה את כשרותה של התכלת של רדזין, אולם כעת – כאשר הצביעה נעשית שלא כהלכה אך תחת חסותה של המדינה החילונית – הוא סומך עליה את ידיו. בכך מתוארים למעשה שני מהלכים הפוכים: האורתודוקסיה, שמלכתחילה צריכה היתה לאמץ את התכלת, צריכה כעת לדחותה, וזאת מול תמונת הראי שבה הרב הציוני שבתחילה דחה אותה מקבל אותה כעת. זאת עמדתו של הרב ליינר כפי שהיא עולה מהמכתב. לעומת זאת, על סמך היכרות עם השקפתו הכללית של מרגליות ניתן לשער כי שאלת כשרותה של התכלת הספציפית היתה שולית לעומת העניין האמיתי שעליו יצא קצפו: על כך שגם התכלת, אותו חידוש אורתודוקסי מאתגר, פורץ גדר מחד ומחשלה מאידך, גם הוא נוכס על ידי שלטון הערב רב.

לסיום, על מנת להוסיף רובד נוסף לדיון בשאלת התכלת, ברצוני להביא קטע משיר שחיבר ר' יעקב עמדין, שנדפס בספרו 'שבט לגו כסילים' ושב ונדפס על ידי מרגליות בספרו 'אשרי האיש': "המבדיל בין טמא לטהור, יבדילנו מן הצבועים אחר מהרו מהור [...] המבדיל בין הים לחרבה, יבדיל מאתנו ערב רב העולים לעשות עולם כדור המבול כמין חורבה [...] המבדיל בין לבן לשחור, יבדיל בין עבדי אלקי אברהם ובין עובדי נחור [...]".¹⁷ בזכרנו את לשון המשנה בברכות – "מאימתי קורין את שמע בשחרית, משיכיר בין תכלת ללבן" – ואת דברי הירושלמי במשנה זו, שמבינים את הציווי "וראיתם אותו" הנאמר בציצית במשמעות של "כדי שיהא ניכר בין הצבועים" – תתחוויר לנו המשמעות המיוחסת לראיית התכלת כביטוי של גבול והבדלה. לשונות אלה משוקעות בחרוזיו של עמדין, כפי שהיו מן הסתם משוקעות בראיית עולמם של שלינגר ומרגליות – וזאת, בוודאי, לצד דבריה של הגמרא במקום אחר: "כל המטיל תכלת בירושלים אינו אלא מן המתמיהין".¹⁸

¹⁶ I. Herzog, *The Royal Purple and the Biblical Blue* (E. Spanier, ed.), Jerusalem 1987, pp. 116-118; ראו 118; מנחם בורשטיין, **התכלת בישראל**, ירושלים תשמ"ח, עמ' 226-227.

¹⁷ מרגליות, אשרי האיש, ניו יורק תשמ"א, ו' ע"ב (לפי 'שבט לגו כסילים' לר' יעקב עמדין, עז ע"ב) [כך מרגליות כותב. והנכון: "[...] בין עבדי אלקי אברהם ובין עובדי אלהי נחור?"]. ויבער מבינינו הנסוגים מן השם אחור".

¹⁸ בבלי מנחות מ' ע"א.